

AZ EMBERI LÉTFELADAT ÉS A NYELV

Az ember sajátos nyitottsága, mely megkülönbözteti őt az állattól, az istenkérdést hordozza magában. (1) Túlkerdezz mindenem, ami szeme elé kerül e világon, nincs semmi, ami teljesen és hiánytalanul csillapítaná lényem szomjúságát. Ilyenformán azonban kérdéses, hogy e lényegi ki-nem-elégíthetőség nem jelent-e inkább aszketikus elfordulást a világtól, mint nyitottságot a világra? Bár nyilvánvalónak mutatkozhat, mégis téves e föltételezés, mivel rendeltetése utasítja vissza a világhoz az Istennek elkötelezett embert. Legalábbis ez az értelme a szentírás eszmének, hogy az ember Isten képmása. A Biblikus Teológiai Szótár szerint (2) e gondolat az ember hatalmát fejezi ki; a teremtéstörténet szerzője azt akarja mondani vele, hogy az ember Isten föltétlen viláгурalmának a képviselője a földön.

A kérdés mármost az, hogy mily úton-módon sikerül e világra nyitott lénynek megvalósítania és biztosítania uralmát? Bár viláгурalmának leglátványosabb megnyilvánulása a természet technikai kiaknázása és az ipari rendszer racionális megszervezése, most mélyebbre ásunk. A világ technikai megszervezése oly emberi viselkedésformákat tételez fel, melyek együttes fellépése a nyelv kialakulásához vezet. Ezért elsősorban a nyelvvel mint a létfeladat megoldásának legfontosabb eszközével foglalkozunk. Ezt követően a kulturális tevékenységet vizsgáljuk, majd pedig minden teremtető forrását, a fantáziát vesszük szemügyre. Egyelőre eltekintünk attól, hogy a nyelv és a kultúra teljes egészében társadalmi mű; e kérdés külön tanulmányt igényel.

Szimbolikus észlelésvilág. A. Gehlen „Az ember természete és helye a világban” című könyvének második részét (3) az emberi észlelés, mozgás és nyelv kialakulásának szenteli. Abból a létállapotból indul ki, melyen a nyelv kifejlődésével lesz úrrá az ember. Nyitottsága következtében gyakorlatilag védtelenül áll a világból származó benyomások tömege előtt. Az embernek, kiváltképpen a gyermeknek, alaphelyzete a gyámoltalanság, az, hogy szinte tehetetlenül van kiszolgáltatva a legváltozatosabb ingerek megszámlálhatatlan sokaságának. Legelső feladata tehát, hogy valamelyest tájékozódjék e „kaotikus” világban és áttekintésre tegyen szert. Az eligazodás dolgát rendkívül figyelemreméltó és a sajátos emberi viselkedésre jellemző módon oldja meg. Az állatok érzékszervei megszűrik a világból áramló ingereket és benyomásokat, úgyhogy nagyon kevés jut el belőlük „tudatukig”; az ember viszont tulajdon művével megsokszorozza az ingereket. A külvilággal való kapcsolata közben mesterséges világot épít ki maga körül azzal a céllal, hogy e művi világ terelje mederbe a rázúduló ingerek és benyomások áradatát.

Az újszülött nem tud tájékozódni a világban. Az ingerekre rendkívül fogékony kis emberke oly mértékben ismeri ki magát környezetében, amilyen mértékben sikerül birtokba vennie saját mozgását. Ezért nem csupán az érzet-inger túlaradását kell átrendeznie, hanem közben ki kell alakítania a maga motoros, mozgási képlekenységét is, még hozzá olyan végtagokkal, melyeknek érzéki fogékonysága minden mozdulattal szaporítja a kezdetben nem értelmezett érzetek tömegét. A világ elsajátítása egyszersmind önmagunk elsajátítása is, a kifele irányuló állásfoglalások egyúttal befele irányulók is; az emberre váró tárgyi feladat önmaga iránt elvégzendő kötelesség is. Amikor a gyermek véletlenül beleüti homlokát a kiságy rácsába, percekig sír. Azután hirtelen abbahagyja a sírást és gondosan, figyelmesen, egymás után több tucatszor is beleüti homlokát a rácsba. Természetesen a fájdalom visszatérését várja, mégis mindaddig megismétli műveletét, amíg meg nem győződik róla, hogy a rács csakugyan kemény. Az emberi érzékszervek meghatározatlansága és nyitottsága felszabadít az ösztönök kényszerűsége alól, és megengedi, hogy a legváltozatosabb mozgásalakzatokat és ezek különféle csoportosítását kísérletezze ki az ember. Ily módon ismeri meg a világot. Kivételesen fontos a tapintás. A tárgyon mozgó ujjhegyek minőségileg más észleleteket szereznek, mint amelyek önmagunk megérintésekor lépnek föl. A tapintható dologi tulajdonságok egész sokaságát, a dolgok érdekességét, gyapjasságát, hidegségét stb. észlelik. Mihelyt tárgyi tulajdonságává válik

a tapintásérzet, főlöseges a további érintés. Hamarosan megtanulja a gyermek, hogy *me glássa* a dolgok tulajdonságát: elég rápillantania a kötélre és nyomban tudja, hogy nem merev; rátekinteni az asztalra és tudja, hogy kemény. A látás és tapintás együttműködése következtében elsajátítja, hogy olyasmit vegyen észre a szemével, ami valójában nem látható. A gyermek sosem használna kötelet bot gyanánt (mint Köhler híres kísérleteiben a csimpánzok), mert manipulációs, tapintási tapasztalatai alapján *látja*, hogy hajlékony és nem is várja, hogy elérje vele a gyümölcsöt — írja A. Gehlen. (4) A fizikai megvilágítás értékének megfelelően, egy darab krétának borús időben ugyanolyan színűnek kellene lennie, mint egy darab szénnek a tűző napon. Az ember néhán ek ellenére krétának *látja* a krétát, és szénnek a szenet. A szem olyasmit *lát*, amit optikailag lehetetlen látnia, de amiről *tudja* az ember, hogy ha odamenne, akkor meggyőződhetnék róla, hogy valóban úgy van, *ahogyan* látja.

A tapasztalatok gyarapodásával mind több összefüggést, lehetséges szempontot, célravezető tulajdonságot ragad meg az emberi tekintet. Így alakul ki a dolgok észlelése: amikor nézek egy almát, akkor *alakot* látok, vagyis meghatározott ismertetőjegyek értelmes kapcsolatát. S ha már egyszer felfogtam ezt az alakot, akkor játszi könnyedséggel ismerem rá az almára akkor is, ha csupán piros csücske kandikál ki a kosárból. A szem néhány utalásból és sejtetésből kitalálja az ismerős alak egészét. Másrészt egyetlen me glátott dologhoz a legkülönbözőbb összefüggések és felhasználhatósági szempontok készlete társul. Mindebből nyilvánvaló, hogy érzéki észrevételeink a legnagyobb mértékben szimbolikusak: ez a barna paralelogramma könyvet „jelent”, mert ha kézbe vennénk, akkor egy sor műveletet végezhetnének vele: lapozhatnánk, olvashatnánk stb. Az a távoli téglalap házat „jelez”, mert ahogy megközelítem, mindazokat a viselkedési sorozatokat átélem, amelyek a házzal járnak: csöngethetek, bemehe tek stb. Az emberi észlelésvilág teljességgel szimbolikus jellege egyrészt megsokszorozza érzéki benyomásainkat, másrészt célszerűen elrendezi; „helyükre teszi” a dolgokat és „elintézi” őket. A dolgok akkor vannak elintézve, ha elegendő rájuk pillantani, hogy lássuk, mik is, és mit kellene tennünk, ha valami célunk volna velük. Így a világ meglepetéstere „áttekintett” dolgok soraira szűkül; szimbolikus an átláthatóvá válik. Közben egyre növekszik a már megismert és helyükre tett dolgok és összefüggések száma, úgyhogy a tekintet felszabadul újabb szimbólumok befogadására. A szimbolikus észlelés végeredményben a „tehermentesítés” jellegzetesen antropológiai kategóriáját szolgálja.

A hang élete. Érzékeink világa szimbolikus: utalások, rövidítések, előző oldalak és átfedések, árnyékok, fények, feltűnő színek és alaktulajdonságok ele gendők ahhoz, hogy felidézzék a valóságos tárgyak tömegét. E jelenség biológiai célszerűsége elsősorban a reakciók „tehermentesítésében” és meggyorsításában áll. Mivel nem kell elmerülnünk a dolgok teljes érzékelhető gazdagságában, lehetsé gessé válik az *áttekintés*. Az észlelés tehermentesítése következtében egész *utalástereket* láthatunk be. E szimbolikus világgal egyszersmind megneveztük a nyelv kialakulásának alapföltételét is. A nyelv pedig a maga részéről megsokszorozza, ugrásszerűen megnöveli e szimbolikus világ terjedelmét. Ahhoz azonban, hogy csakugyan létrejöjjön, egy másik föltételnek is meg kell valósulnia, nevezetesen annak, hogy különféle hangokat adhasson, illetve ezeket egymással összekapcsolhassa az ember. „Ezen a helyen már most be kell vezetnünk a nyelv első gyökerét: a hang merőben kommunikatív, még gondolat nélküli életét” — írja A. Gehlen. (5) A gügyөгő csecsemő azt várja, hogy visszahallja saját hangját. Az egyszer már hallott hangot aztán ismételheti, gyakorolhatja, más hangokkal válthatja föl. Így a hangok sokaságát ismeri meg, és ezek később tetszése szerint rendelkezésére állnak. A kisgyermek gügyөгő „szónoklata”, melyet az ösztön kényszerétől mentesen önmagának tart, odaadó rácsodálkozása a hangok változatos sokaságára, melyet csodálatosképpen maga hoz létre, a nyelvi kifejezés lehetőségét készíti elő.

A hang életének és a szimbolikus észlelésvilágnak érintkezéséből születik a nyelv. Bizonyos ismétlődő dologi alakot meghatározott hanggal köt össze az ember, amit ezután az ábrázolt tárgynak tulajdonít és tart fönn. A felismerés hangi kifejeződését naponta tapasztalhatjuk: például pulink, a Bikfic ugatása jó előre jelzi már, hogy a ház melyik lakója érkezik meg. Bár a kutyanál nem beszélhetünk nyelvről, a felismerés nyomait mégis megállapíthatjuk, mert más

hangon üdvözlí gazdját, mint a többi „ismerősét” vagy az idegeneket. Nyelv ott alakul ki, ahol egy jellegzetes hang vagy hangsorozat hozzarendelődik bizonyos meghatározott dologhoz; más és más pregnáns, jellemző hangalakzat más és más, pregnáns, meghatározott dologhoz társul. E jelenség szorosan összefügg az ember sajátos „tárgyilagosságával” (6), azzal, hogy nagymértékben megszabadult az ösztönös reakciók kényszere alól. A dolgok nem készítetik automatikus válaszokra. Ez a magyarázata annak, hogy úgy észleli saját hangját, mellyel az ismerős tárgyat köszönti, mintha a tárgy váltotta volna ki belőle. A dolgok szinte összeolvadnak a hangokkal, mintegy hanggá változnak át; bensőséggé és élete részeseivé válnak. A néma világhoz a hang világa társul. A nagy számban érzékelt dolgok és alakok természetesen arra ingerlik, hogy újabb és újabb hangalakzatokat hozzon létre, hogy minden egyes tapasztalatot megnevezzen. Létének alapjelensége az önkifejezés vagy önfeltárulás; az a törekvés, hogy hangot adjon a dolgok iránti derűs érdeklődésének. Ezen a módon gyarapszik a valóság sokaságának és sokféleségének ismeretében. A hangi világ fejlődése és a tapasztalatok növekedése kölcsönösen erősíti egymást. A gyermekek ezáltal különleges, gyermeki nyelvet fejlesztenek ki. O. Jespersen dán nyelvész leír egy igen érdekes XX. századi esetet: egy csaknem süket öregasszony házában nevelkedő, nagyon elhanyagolt dán ikerpár kialakított egy mindenki más számára érthetetlen magánnyelvet. Amikor öt és fél éves korukban látta a gyermekeket, az óvodában már megtanultak valamelyest dánul, de maguk között fesztelenül beszélgettek ezen a tökéletesen halandzsza nyelven. (7) Természetesen fölöttébb megrövidül és leegyszerűsödik a nyelv kifejlődésének az útja, ha a felnőttek rámutatnak a dolgokra és megnevezik őket. Ezáltal rendkívül kedvező rövidzárlat keletkezik olyan folyamatok között, melyeket a gyermek — bár sokkal fáradtságosabban, de — maga is felépítene. Ebben a jelenségben jól kivehető a nyelv társadalmi jellege is, mert éppen a közlés az a legfőbb inger, ami a szavak sokaságának elsajátítását eredményezi. Tapasztalataink és élményeink, vágyaink és kívánságaink kifejezése olyan eredendő emberi igény és öröm, ami döntő tényező a nyelv kialakulásában. Aki megfigyeli a csacsogó gyermeket, nem kétkelhet benne, hogy csacsogása és a látott dolgok „köszöntése” a hadonászással, a kapálódzással és a szem meresztésével egy sorban levő mozgási forma. Mivel azonban a gyermek visszahallja saját hangját, gügyögésével meghatványozza a világ érzetgazdagságát. Ebből érthető, hogy a csacsogásnak kitüntetett értéke van: a hangkifejezéssel saját tevékenysége által gyarapítja a gyermek az észlelt világ gazdagságát; különlegesen átéli önmagát, élvezi saját elevenségét, szabad és meghatározatlan irányultságát a világra és a dolgokkal szembesített életét, tehát bensejének kifelé forduló kibontakozását.

A mondat. Mindeddig a névszók születésére voltunk tekintettel. A nyelv elengedhetetlen tartozéka azonban, hogy ne csak főneveket alkosson az ember, hanem tevékenységet kifejező igéket is. Ezeknek önálló eredetük van. A gyermek tevékenységét gyakran követő „kísérőzene” arra is szolgál, hogy jelölje vagy elindítsa a szóban forgó tevékenységet. Ilyen, a tevékenységet kísérő vagy beindító hangok, mint például a „pápá” a sétára alkotják az igék gyökerét. E cselekvéshangok kezdetben nagyon sokfélék lehetnek. A „hamihami” nemcsak az étkezés folyamatára utal, hanem a táplálékra is, és már ennek megpillantása kiváltja a gyermekből a szót, amely ingadozik még az igei és a főnévi jelentés között. Csak a mondat kialakulása különíti el határozottan a dologhangot a cselekvéshangtól. A mondatban élesen különválik, ugyanakkor egymásra vonatkozó egységet alkot a főnév és az ige; helyesebben alany és állítmány.

Eredetileg minden egyes szónak lehet mondat jellege. Ez esetben azonban a szó jelentése csak abban a szituációban világos, amelyben elhangzott. Ha történetesen vihar van kerekedőben, teljesen érthető a „villám” szó. Az ember odanéz és látja a villám cikázását. Ha viszont nyoma sincs viharnak vagy zivatarnak, akkor a „villám” önmagában nem egyértelmű kijelentés. Ahhoz, hogy meghatározott jelentése legyen, több szót kell igénybe venni, és belőlük mondatot alkotni. Mint például: tegnap láttam egy nagyon szép villámot. A mondat több szóval ír le egyetlen eseményt. Ennek az az oka, hogy a dolgoknak különféle oldalai és aspektusai vannak. A mondat azonban nemcsak felsorolja a dolgok különféle tulajdonságait, hanem a névszó és az ige összekapcsolásával

a szavak egymásutánját a tárgyi valóság által megkívánt sorozatnak tünteti föl; tehát amit összekapcsoltnak *gondoltunk* vagy *mondtunk*, az valóságos folyamattá válik. Például: a villám becsap. A villám és a becsap közti átmenet a tárgyi valóságot adja vissza, és nem beszédünk mozgását. Az igei mondat a beszédől független eseményként, a maga objektív, tárgyi mivoltában teszi szavá a valóság dinamikáját. Nem pusztán gondoljuk a becsapódó villámot, hanem a villám lesújt az égből.

Az élő nyelvek fejlődnek és finomodnak. Minél élesebben körvonalazódik az egyes szavak alakja és mondatbeli feladata, annál hívebben fejezik ki a beszélő egyéni szituációjától független tényállást. Erre magyarázható az írásban ránk maradt régi nyelvek roppant szó- és alakgazdagsága. Am a ragozott szó nem önálló elem többé; értelmét a másik szóra irányuló vonatkozás szabja meg. A szavakról áthelyeződik a kijelentés súlypontja a mondat szerkezetére. A mondat pedig egyre bővül. Nemcsak szavak, hanem egész sorozatuk, fő- és mellékmondatok alkotják. Így mindinkább vonatkozások rendszerévé fejlődik a nyelv, és minél távolabbi összefüggéseket tud megfogalmazni, annál hűségesebben tükrözi a valós tényállást. Közben azonban elkopnak, lecsiszolódnak a szavak körvonalai és újra elveszítik alakgazdagságukat. A fejlődés előrehaladott fokán levő nyelvek jellegzetes törekvése, hogy leegyszerűsítsék a szóképzést és ragozást, a szó jelentését pedig a mondatbeli összefüggések egészítsék ki. A „*puer amat puellam*” mondatban a tárgyeset végződés hordozza a kimondott esemény jelentését. A „*the boy loves the girl*” angol mondatban a szórend kötöttsége folytán felesleges a tárgyeset jelzése; a gondolkodó vonatkoztatás egyértelmű *iránya* félreérthetetlenül kifejezi, hogy „a fiú szereti a lányt”. A ragozásban szegény nyelvek mondatai jelentéshordozó helyekből felépített sémák lesznek; a szó helyi értékéből nyeri el teljes jelentését. A matematikához vivő lépést pedig akkor teszi meg a gondolkodás, amikor megragadja és valamilyen maradványszerű jel (szimbólum) révén rögzíti a bárminemű tartalom nélküli, merőben gondolati aktust.

Ez utóbbi megfontolások már előre jelzik a nyelv felbecsülhetetlen szolgálatát. A szavakból és szóvonatkozásokból font hálóval sikerül az embernek összefüggésbe hozni a valóság különféle mozzanatait. „Közbülső világot” alkot maga és környezetének eredendően idegen és zűrzavaros sokasága között, és ezzel egyszerűben hatalmát vesztí rajta a valóságos dolog. A valóság világára borított szimbólumvilág megszünteti a zűrzavart; megkönnyíti és elősegíti a tájékozódást és áttekintést. A tudat és a világ között közbülső világként elhelyezkedő nyelv egyszerre összeköt és elválaszt. Akár egyetlen szóban is az észlelések, tapasztalatok és utalások kimeríthetetlen bősége rejlik. Mivel tetszés szerint ismételheti az ember az elsajátított szavakat, korlátlan számban idézheti föl magának a szavakhoz kapcsolódó képzeteket; elképzelheti a dolgokat. A nyelv építi föl azt a viszonyos belső világot, melyet tudatnak nevezünk; a képzeletek világát, mely a külső dolgoktól függetlenül bármikor rendelkezésünkre áll, saját akaratunktól függően előállítható. Bár a nyelv nem azonos a gondolkodással, nélküle nem tudnánk gondolkodni. Nélküle nem léteznék sem a tudat belső világa, sem a hangtalan gondolkodás. Kivétel nélkül minden ember *valamilyen* nyelven gondolkodik és álmodik. A nyelvnek köszönhetjük, hogy szellemünk tülemelkedik az itt és most határain, hogy rendezett tér-időbeli világban élünk, hogy a múltbeli és térben távoli dolgok, a valahol és a valamikor bármikor megjeleníthető és felhasználható. A nyelvnek tartozunk hálával azért, hogy tervszerű és célravezető kapcsolatokat alakíthatunk ki a dolgokkal, hogy nemcsak azt látjuk meg bennük amik, hanem azt a lehetőséget is, amivé saját tevékenységünk formálhatja őket.

Nyelv és kultúra. Az imént mondottak már rávilágítottak a nyelv és a kultúra megbonthatatlan kapcsolatára. A kultúrán eredetileg a föld megművelését értjük. Az anyagi kultúra magában foglalja továbbá a kézművességet és az ipart. A kultúra alapja a világ dolgaival való célravezetően megszervezett érintkezés, melynek előfeltétele a nyelv. A világ iránt nyitott lényt a nyelv szereli föl arra, hogy fölébe kerekedjék saját nyitottságának, hogy felszabaduljon az itt és most nyomása alól. A nyelv közegében válik lehetővé olyan aktivitás, mely a cselekvésvázlatok és tervek végtelen sokaságát próbálhatja ki anélkül, hogy beleütközne a tényszerű, dologi világba. Ráadásul a nyelv tehermentesíti az ember

mozgási rendszerét a megismerés (tapintás!), a tájékozódás és a kereső mozgás feladata alól. Ez a feltétele a munkának, mert ilyen körülmények között jelenvalóvá tett tervekre fordíthatja az ember egész mozgási rendszerét. (8)

A kultúra szerkezete szoros rokonságban van a nyelvvel, mely lényeges eleme magának a kultúrának. A kultúrával szintén mesterséges világot teremt magának az ember, azért, hogy rendelkezessék a természeti javak és jelenségek sokaságával. A nyelv világa azonban mindenestül szimbolikus világ; hangokban testesül meg, legfeljebb írott jelekben. Nem változtatja meg a külvilágot. Ellenkezőleg, mint említettük, a nyelv közegében válik lehetővé, hogy átmenetileg visszavonuljunk a világtól s azután újból elmerülhessünk benne: ez a feltétele minden elméletnek. (9) A kultúra viszont átalakítja a dolgokat, hogy jobban szolgálják az ember szükségleteit, alkalmasabbak legyenek igényei kielégítésére. Mivel szükségletei nem meghatározottak, hanem a legnagyobb mértékben változóknak, neki magának kell kigondolnia azokat. E tervező és cselekvő lény esetében, akinek ráadásul a világtól kell megszereznie létfenntartásának az eszközeit, és aki ezáltal előre nem látható módon belebonyolódik a tények törvényeibe, lehetetlen éles határt vonni a biológiailag közvetlenül célszerű és a közvetett, távolabbi célravezető cselekvések között. Ezért nem állapítható meg objektív határ ösztönök és szokások, elsődleges és másodlagos szükségletek között; a különbség magának az embernek a műve, vagy megfordítva: az ember az, aki lehetővé teszi, hogy meghatározott szükségletek más alakot öltsenek benne. (10) Nem kétséges, hogy a szükségletek változtatásával változnia kell az anyagi kultúrának is. E bonyolult összefüggéssel kapcsolatban egyelőre érzük be ennyivel. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy lényege, gyökeres nyitottsága kényszeríti rá az embert arra, hogy anyagi javakon kívül szellemi javakat is termeljen, szellemi kultúrát állítson elő. Az ember olyan lény, akinek szükségletei mindig túlszárnyalják azt, amit az anyagi javak terén előteremt magának. Igényei tülemelkednek mindenben, amit kielégítésükre kigondol vagy eltervez. Az anyagi javak által ki nem elégíthető szükségletei ezáltal szellemi jellegű igényekké válnak, melyek még kevésbé elégíthetők ki, mint az anyagi szükségletek. Legáltalában erre vall azoknak a javaknak megszámlálhatatlan bősége, melyet szóban és hangban, képben és színben, kőben és bronzban alkotott az emberi képzelet. A szellemi kultúrát elszakíthatatlan szál köti össze az ember végtelen rendeltetésével, ami mindenekelőtt a művészetben és a vallásban nyilvánul meg, de a jog és az erkölcs eszméiben is.

Összegezzük az eddig mondottakat. A nyelv kialakulásában megtaláltuk az emberi kultúra alappozitívát és modelljét. Láttuk, hogy az ember mesterséges világot hoz létre azért, hogy úrrá legyen az őt körülvevő, zavaros és kusza összevisszaságon. Hatalmának legfontosabb eszköze a nyelv; hangokból és azok egymásutánjából font háló, mely a valóságot jelképezi és lehetővé teszi a közlést és a tájékozódást. A nyelv nem áll meg itt, hanem tovább építkezik: egyre átfogóbb és egyre bonyolultabb hálózatokat, szimbolikus értelemvilágokat sző abból a célból, hogy az ember mindjobban kiismerje magát a világban. A három legfontosabb szimbolikus értelemvilág, a tudomány, a művészet és a vallás közül az első az ember technikai uralmát biztosítja a világon. Mivel a tudomány mivoltánál fogva eltekint az egyediségtől, a tudományos értelemvilág vagy világkép nem tud válaszolni az *egyén* kérdéseire, nem ad elirányítást morális problémákban, és nem tud megbirkózni az egyéni életre leselkedő veszélyekkel. Erre csak a vallás alkalmas, a legátfogóbb szimbolikus értelemvilág, mely szent mennyezetként borítja be a mindenséget, és az *egyén* számára is elrendezi és áttekinthetővé teszi a világot. A vallás a valóság felkutatása, válaszkeresés az alapkérdésekre, melyeket fel kell tennie az embernek. A vallás arra felel, hogy jóindulatú-e vagy rosszindulatú az élet, hogy kegyes-e az emberhez a valóság vagy zsarnoki, hogy isteni komédia-e a történelem vagy emberi tragédia. Ilyenformán aligha vonható kétségbe, hogy a vallás, mint a legáltalánosabb értelemvilág az ember lényegéből fakad; majdhogynem biológiai szükségesség a világra nyitott lény számára. (11) A legkevésbé sem kisebbiti azonban az alapnak, az anyagi kultúrának a jelentőségét, mert a természetes dolgok megművelésének és feldolgozásának rendszere az ember elemi szükségleteinek kielégítését célozza. Ezek nyomán érkezünk el oda, hogy feltehezzük a kérdést: tulajdonképpen milyen emberi erőnek vagy képességnek köszönhető a teremtő eszmék és gondolatok?

A fantázia. Az ember teremtőképességének vagy kreativitásának kutatása a mai tudományos vizsgálódások egyik legkedveltebb témája. A szó maga a latin *creare*, teremteni, alkotni, szülni igéből származik. Egy, a kreativitással foglalkozó tudományos konferencián a résztvevő tudósok négyeszáznál több jelentést társítottak a szóhoz. (12) Az alkotókészség nem tévesztendő össze az intelligenciával (13), és nyilván nem mondjuk kreatívnak az anyát pusztán azért, mert gyermeket szült. Az emberi teremtőképesség alapvonását A. Gehlen és J.-P. Sartre (14) nyomán feltehetően a fantáziában, a képzeletben kell keresnünk.

A fantázia alkotó ereje nyilvánul meg a kisgyermek mozgásában, mert a gyermek nem fajilag meghatározott mozgási alakzatokat sajátít el, mint a fiatal állatok, hanem az ösztön kényszerétől mentesen, szabadon alakítja és változtatja mozgását. Ugyanezt teszi a hangokkal is. A gügyögés, a hangnak a nyelv szempontjából mellőzhetetlen szabad élete, szintén a képzelet műve. A képzelet azért döntő tényező az ember viselkedésében, mert kifejlődését nem szabja meg eleve az ösztön; viselkedése mindig tartalmaz valami szabad és játékos, úgyszólván „haszontalan” elemet, hacsak ő maga nem rendeli alá magatartását az önmaga által kitűzött célnak. Annak viszont, akit jóformán hiánytalanul igénybe vesznek célravezető és hasznos tevékenységei, csakhamar elsorvad lendülete és alábbhagy feszítőereje. Az emberi élet nem nélkülözheti a képzelet szabad és kötetlen játékát; az ember viselkedésében, már amennyiben alkotó és teremtő, ugyanolyan kulcsfontosságú a fantázia, mint az állatokéban az ösztön. Aligha vonható kétségbe *Novalis* mondása, hogy „a produktív képzelőerőből kell levezetnünk minden belső és külső képességünket”, és hogy „az emberi javak legnagyobbika a képzelet”. (15)

Az emberi észlelés ugyanolyan fantáziadús, mint a mozgás és a hangképzés. A világban észlelt alakok néhány ismertetőjegy ésszerű kapcsolata nyomán ötlenek szemünkbe. Érzékszerveink nem specializálódnak néhány szignifikáns, jelentéssel bíró jelzésre; szüntelenül új formákat, szerkezeteket és alakzatokat fedezünk föl a látszólag összefüggéstelen észleletek halmazában. Ez pedig a képzelet fejlesztménye még abban az esetben is, ha az egyszer már észrevett szerkezet utólag megtanulható és a valóság tárgyilagos modelljeként igazolható. Észlelésünk szimbolikus jellegéből adódik, hogy az észrevett alakok és szerkezetek mindig modell jellegűek; a rendszer jellemzőire korlátozódnak, karikatúraszerűek, eltekintenek az egyedi vonások összességétől. Nagyon gyakran a magunk választotta szemponttól függ, hogy miként állnak össze egységes egésszé. Erről árulkodik a nyelvek sokfélesége is. Azt mondja *Platón*, hogy amikor valóságos dolgokat ismerünk meg, egy képalkotó és egy beszédet (logosz) író dolgozik bennünk (*Philebosz*, 39). *Arisztotelész* szerint a gondolkodóképeség a fantázia-képek alapján gondolja el az eszméket (*De anima*, 431 b). Így, ami a különféle nyelvekben kifejeződik nem más, mint egy nép képzelőerejének, világot értelmező fantáziájának a működése. Nemcsak az egyes hangok különböznek, hanem a nyelvek szelleme is teljesen más; a valóság eltérő perspektíváit fejezik ki. A nyelv nem a világ elemeinek matematikai leképzése, szavakhoz való egyértelmű hozzárendelése, hanem alapjában teremtői tevékenység. A nyelvcsaládok oly lényeges különbségekről árulkodnak az elemi fantázia területén, hogy gyakran már-már hiába keressük a visszaadási lehetőségeket. Aki például *M. Heidegger* nyelvi „homályosságát” emlegeti, az megfélekedik arról, hogy a német nyelv főnevesített igealakjai csak nagyon kivételes esetben hidalják át a névszó és az ige alapkülönbségét, amit föltételeznek. Az igenév innen, vagy inkább túl van ezen a megkülönböztetésen, és ezért lehetetlen a *Sein* főnevesített igét a magyar lét szóval visszaadni. *M. Heidegger* a német illetve a görög nyelv fantáziájának alapkategóriáit faggatja, és olyan vonatkozásokat idéz föl, melyek vagy fedésbe kerültek időközben, vagy pedig képtelenség más nyelven megnevezni őket. Nyilvánvaló, hogy egy esemény vagy dolog megnevezése egyszersmind egy lehetséges *vonatkozás* kiválasztása, melyet — mint lényegeset — szóban rögzít a fantázia. (16) Ki vonná kétségbe, hogy hasonló vonások egyesítése általános fogalommal a képzelet műve is? Éppen az utólag helyesnek és reálisnak bizonyuló fantáziaképződmények nyitják meg a valóság megközelítéséhez vivő utat. Első pillanatban talán különösnek hallik, hogy a fantáziaképek a valóságot tükrözik. Ha azonban közelebbről megvizsgáljuk a boszorkány vagy a kiméra figuráját, akkor azt tapasztaljuk, hogy a valóság talaján fakadnak. Igaz, hogy kiméra, oroszlánfejű, kecskestestű, kígyó farkú tűzokádó szörnyeteg sosem létezett,

de oroszlánt, kecskét és kígyót külön-külön ismerünk. Képük elraktározódott bennünk, gondolatban elemeire bontottuk, majd fantáziánk segítségével merőben új kepet alkottunk a régi elemekből. Ugyanez a mechanizmus működik a tudományos megismerésében. Minden továbbvivő tudományos belátás, akár a matematika, akár a történettudomány vagy természettudomány területén, valami hirtelen támadó *ötlettel*, a tudatba váratlanul betörő új felismeréssel kezdődik. Bár az utólagos igazolás és vizsgálat dönti el a meglepő gondolat használhatóságát, elképzelés nélkül teljességgel lehetetlen tudományos ismeretszerzés. A tudomány nem tesz mást, mint módszeresen és reflektáltan megismétli, ami mindennapos észleléseinkben és tapasztalatainkban végbemegy. Tulajdonképpen felesleges hangsúlyoznunk, hogy a tudósnak ugyanúgy szüksége van fantáziára, mint ahogyan a mérnöknek is képzeletét kell igénybe vennie ahhoz, hogy hidat építsen vagy üzemet szervezzon. A tervek nyomán haladó építész is rászorul, hogy a tervrajz jelei megelevenednek lelkében. Képzelet nélkül egyetlen iparág sem fejlődhetne tovább. A játékoság és a képzelőerő senyvedése nemcsak az egyént fosztja meg hiteles emberi értékektől, hanem komolyan fenyegeti az emberiség létét. Állandóan változó világban élünk, melyben az emberiség fennmaradásának melőzhetetlen feltétele a képzelőerő leleményessége és találékonysága. Természetesen fokozottabban érvényes mindez azokra az elképzelésekre, melyeket végtelen rendeltetéséről alkot magának az ember, kiváltképp a művészetekben és a vallásban.

A fantázia lényegét illetően homályban tapogatózunk. Feltehetően nem a képek és elképzelések *sorozata* az alapvető. (17) Amint *Aquinói Szent Tamás* mondja, a fantázia abban különbözik az észleléstől, hogy általa úgy tudjuk felfogni a távollevő dolgokat, mintha jelenvalók lennének (De veritate q. 1 a. 11). *Palágyi M.* szerint a képzelőerő az a képesség, melynek révén az ember kívül-helyezkedhet a térnek és időnek azon a pontján, melyen éppen tartózkodik, anélkül, hogy valóságban is helyet változtatna. (18) Ilyenformán például a fantázia feladata a másik ember megértése, elmúlt korok és írók értelmezése, melynek nem valami titkos rokonszenv a feltétele, hanem mindenekelőtt a készség, hogy bele tudjuk élni magunkat a másik helyzetébe. A saját helyzetünkön való felülemelkedés azonban tartalmazza már a leleményességnek és találékonyságnak az elemét, azt a tulajdonságot, mely leginkább jellemzi a fantáziát. Tévedés lenne azt hinni, hogy a fantázia munkája kimerül a már ismertek felidőzésében. Az *alkotó képzelet* új dolgok önálló létrehozását jelenti. Ez a képesség nyilvánvalóan összefügg az ember sajátos nyitottságával a jövő iránt. Csak az ember tudja a jövőt, mint jövőt átélni, mely egyesenes következménye a világ iránti nyitottságnak, annak, hogy felszabadult az ösztön közvetlen késztetése alól. Ebben a felszabadulásban kell keresnünk a képzelőerő gyökerét, abban a lehetőségben, hogy kitorve a környezet rabságából előre elképzeleli a jövőt, azokat az új dolgokat, melyek még nem valósultak meg.

Módfelett jellemző a fantáziára, hogy bár az ember legaktívabb képessége, a legpasszívabb is. Nem abban az értelemben, hogy tétlen, közömbös vagy részvétlen, hanem hogy a legnagyobb gondolatok maguktól bukkannak föl bennünk. Az alkotó képzelet működése önkéntelen, a logikus gondolkodásé szándékos. A képzelet önmagában véve nem következetes; ötletek és lelemények formájában nyilvánul meg. Ezek inkább betörnek az ember tudatába, inkább eszébe „jutnak”, mintsem maga hozza őket létre. Hogy honnan jutnak eszünkbe az új ötletek? A kreativitás, a képzelet teremtőképesége kivételesen szoros összefüggésben van az ember végtelen nyitottságával. Ez pedig arra vall, hogy a világra nyitott ember a képzelőerő által nyeri el magát és belső világát Istentől. Ezzel viszont együttjár az is, hogy képzeletvilágunk van leginkább kitéve a gonoszság ártó és romboló erejének.

Talán ebben a körülményben lelhető magyarázat arra, hogy az alkotó képzeletet csaknem mindmáig félreismerték. A görög gondolkodás úgyszólván semmi különbséget nem látott emlékezés és elképzelés között (Philebosz, 39). *Arisztotelész* az észleléshez hasonló és annak nyomán létrejövő mozgásként határozza meg az elképzelést (De anima, 427). Bár a platóni ideák, mint eszmények elsősorban az elképzelés művei, a görögöknek nem volt érzékük a teremtőképeségre, a világban és az emberben fellépő új kategóriájára, a történelmiségre. S bár e görög gondolkodásmód még a Szentírás egyes könyveire is rányomta bélyegét, mégis a bibliai istenkép hatására, a történelem alakulásában megnyilvánuló

isteni mindenhatóság szemlélete nyomán szabadult fel az emberi gondolkodás a történelemiség felfogására, annak belátására, hogy igenis van új a nap alatt. A képzelet leleményessége és találékonysága megfelel a világban és a történelemben váratlanul bekövetkező új eseményeknek és jelenségeknek. A nyugati gondolkodás ennek ellenére sokáig nem ismerte föl, hogy Isten nemcsak a külső történelemben, hanem az ember bensejében is állandóan újat hoz létre, hogy az ember teremtő lény, mert Isten szüntelenül megajándékozza a teremtőképeség adományával. *Aquinói Szent Tamás* hirdette elsőként, hogy az ember önmagának az oka (causa sui), saját magának és világának a teremtője. (19) Ez a meggyőződés, hogy az ember világot alkotó és teremtő lény, az újkorban vált általánossá. A kérdés csak az, hogy *hogyan* hozza létre kultúrájának és nyelvének mesterséges világát. A német idealizmus a logikus értelemben, a rációban (Verstand) látta megalapozottnak az ember viláгурalmát. Am aki egyedül a logikára épít, az elzárkózik az események véletlenszerűsége elől és bezárul a jövő előtt. Így a logika és a logikán alapuló tudományos világkép, mely egy ideig az ember legerősebb fegyvere volt, végül is visszaüt, mert a világ folyamatában van véletlen, előre nem látható és ki nem számítható esemény. Már a XIX. században megtalálható, kivált a romantikus gondolkodóknál (Schelling, Novalis, Schlegelmacher) egy olyan antropológia kezdete, mely ismeri a képzelet vezető szerepét az emberi viselkedésben. (20) Ha a modern ember életfeltételére, az ipari rendszerre — a logikus tudomány szülőttére — gondolunk, kétségkívül nehéz túlbecsülnünk a logikusan-racionálisan szabályozott megismerés és cselekvés súlyát. De már *Kant* észrevette azt a racionalista állásponttól nézve paradoxonnak ható tényállást, hogy a cselekvés kényszere messzebbre ér, mint a megismerés lehetősége. Az ember olyan lény, aki cselekvés közben fedezi fel a világot és önmagát; cselekednie kell, mielőtt még tudományos ismerete lenne cselekvése területéről. Ehhez a nélkülözhetetlen neme tudományos tájékozódáshoz is kell azonban egyféle tudat, hogy hatalmunk legyen saját cselekvésünkön; az igazság itt átmegy valamilyen nem logikus és nem racionális, de tapasztalati bizonyosság állapotába: *phantasia certissima facultas*, a képzelet a legbiztosabb képesség — tanítja *G. B. Vico*. (21) „A felismerés, hogy az embernek szüksége van a nem logikai mozzanatra is, azok közé a dolgok közé tartozik, melyek kétségbeesésbe tudnak kergetni egy gondolkodót” — mondja *F. Nietzsche*. Egy másik helyen pedig arra figyelmeztet, hogy „a magas kultúra megköveteli, hogy sok dolgot nyugodtan megmagyarázatlanul hagyjunk”. (22)

Ha következetesen átgondoljuk a fentieket, akkor az emberi teremtőképeség oly felfogására jutunk, mely nemcsak számol a történések és folyamatok véletlenszerű jellegével, hanem alázatosan meghajlik a hirtelen támadó lelemény és képzelőerő, mint az ember alkotóerejének forrása előtt. Ebben az esetben pedig Isten nemcsak úgy mutatkozik meg, mint a világra nyitott végtelen törekvés végcélja, hanem mint az ember világon való uralmának forrása is.

Hivatkozások: (1) W. Pannenberg: Was ist der Mensch, Göttingen 1976. 13. o. — (2) X. Léon-Dufour: Biblikus Teológiai Szótár, Róma 1974. 739. o. — (3) A. Gehlen: Az ember, Budapest 1976. 181–473. o. — (4) I. m. 211. o. — (5) Uo. 195. o. — (6) Vö. Vigilia 4. (1978) — (7) A. Gehlen: i. m. 385. o. — (8) I. m. 344. o. — (9) I. m. 281. o. — (10) I. m. 486. o. — (11) P. L. Berger: The Sacred Canopy, Garden City, 1969. Németül: Zur Dialektik von Religion und Gesellschaft, Frankfurt/M. 1973. — (12) P. Mattusek: Kreativität als Chance, München 1974. 11. o. — (13) Sáray J.: Vigilia (1976) 593. o. — (14) A. Gehlen i. m. 254–264; 406–473. o.; J.-P. Sartre: L'Imaginaire, Paris 1940. 235. o. — (15) A. Vetter: Die Erlebnisbedeutung der Phantasie, Stuttgart 1950. 20. o. — (16) A. Gehlen: i. m. 411. o. — (17) W. Pannenberg: i. m. 21. o. — (18) A. Gehlen: i. m. 460. o. — (19) De veritate q. 24 a. 1; In II. Cor c. 3 l. 3; Summa c. gentiles II, 48. — (20) J. Ritter: Historisches Wörterbuch der Philosophie, Basel 1972. II. 351–357. o. — (21) A. Gehlen: i. m. 438. o. — (22) I. m. 439. o.